

ביוגרפיה פמיניסטית קלוועה כצמה: גולדה מאיר של פנינה להב

אורית קמיר*

פרולוג בנימה אישית: למה חששתי לקרוא את הביוגרפיה של גולדה

חששתי לקרוא את הביוגרפיה של גולדה מאיר. חששתי שהספר יהיה רווי באפולוגטיקה, וינסה לטשטש את הפגיעות הכואבות שגולדה פגעה בנשים בישראל ובפמיניזם הישראלי. חששתי שהקריאה תשאב אותי לחוש קרבה לראש הממשלה הרביעי של ישראל, ותניע אותי לסלוח לה על עשרות שנים של פעילות מזיקה לנשים.

כישראלית שנולדה בישראל בראשית שנות השישים של המאה העשרים, גולדה מאיר חקוקה היטב בזכרוני. דמותה המוצקה בשמלות נטולות צורה, השיער המשוך לאחור, הקול המאנפף, תיק היד התלוי על זרועה והקריקטורות שהציגו אותה כנספחת לאפה הגדול – כל אלה היו חלק בלתי־נפרד מנוף ילדותי. אף שהיו שנים שבהן היא הייתה אהודה מאוד, היחס הציבורי שזכור לי כלפי גולדה היה בעיקר ביקורתי. ההקלטה שבה היא קובעת כי הפנתרים השחורים "לא נחמדים" ליוותה את השיח הציבורי שנים רבות כהתגלמות אטימותו של הממשל הישראלי, האשכנזי, כלפי הצעירים המזרחים שניסו להעלות על סדר־היום את ההפליה העדתית.¹ קנאתה של גולדה בשולמית אלוני, הצעירה ממנה, הניבה לעג מזלזל ומקטין, ושימשה ראיה לכך שאישה לאישה זאב. וכמובן, מעל לכל, הציבור לא סלח לה על כך שבמשמרת שלה התחוללה מלחמת יום־הכיפורים הנוראה, שהיא לא השכילה למנוע אותה (על־ידי חתימה על הסכם שלום) או להיערך לקראתה (על־ידי היענות לדרישתו של הרמטכ"ל דוד אלעזר לגייס כוחות). כפמיניסטית, לא סלחתי לה על הדרת נשים (למשל, מממשלתה), על הקרבת זכויותיהן לשם קידום מטרות פוליטיות, על הכחשת נזקיה של הפטריארכיה ועל השמצת הפמיניזם בכל הזדמנות.

עם זאת, לא יכולתי לא לתהות אם גולדה נשפטה בחומרה יתרה גם בגלל היותה אישה. האם הלעג לדמותה הסבתית היה מיוזיני? האם גם אני הפנמתי מילדות, בלי משים, את הלך־הרוח השוביניסטי שעיצב את היחס הציבורי כלפיה? האומנם קנאותיה ושנאותיה הכתיבו את פעולותיה יותר מאשר קנאותיהם ושנאותיהם של מנהיגים גברים? הרי גם בן־

* מרצה למשפט, חברה ותרבות, הראשה האקדמית של המרכז הישראלי לכבוד האדם.

תודה לעורך הלשון גיא פרמינגר על עבודתו המקצועית והמסורה.

1 הספר מעמיד דברים על דיוקם ומחדד כי הקביעה שהפנתרים אינם נחמדים התייחסה לכך שהם תקפו בנשק שוטרים ישראליים. אך השיח הציבורי לא התייחס להקשר הספציפי, והאמירה נתפסה ככללית. PNINA LAHAV, THE ONLY WOMAN IN THE ROOM: GOLDA MEIR AND HER PATH TO POWER 209–211 (2022) (להלן: ספרה של להב).

גוריון ניסה למנוע בכל דרך את התקדמותם של משה שרת ולוי אשכול, שירשו אותו, ומעולם לא הוצג כמי שמתקנא בדרך חברו... האם גולדה באמת התבטלה בפני "מומחי הביטחון" (משה דיין) יותר מאשר מנהיגים ישראלים אחרים?

מאמרו החשוב של צבי טריגר משנת 2010 על ראשית דרכה הפוליטית של גולדה² הוסיף נדבך חשוב ליחסי אל גולדה. המאמר מתאר כיצד כבר בשנות העשרים של המאה העשרים פעלה גולדה בשירות ההגמוניה הפטריארכלית כדי להחליש את תנועת הנשים בישראל. היא הוצנחה על ידי הגברים ההגמוניים ל"מועצת הפועלות" כדי להחלישה מבפנים – וכך עשתה. כדי לרצות את המנהיגים ששלטו באחדות העבודה (אחר כך מפא"י), להפגין את נאמנותה המלאה להם ולסלול את דרכה הפוליטית, היא לא היססה לפגוע באינטרסים הקבוצתיים של נשים. התנהלות מוקדמת זו תאמה את דפוס הפעולה האנטי-נשי שלה שהכרתי משנותיה כראש הממשלה. ייתכן שהציבור הישראלי אכן ביקר את גולדה מתוך מוסכמות מיזוגניות ובחן אותה דרך סטראוטיפים סקסיסטיים. אך נראה שגם בלי הטיה זו היא הרוויחה ביושר את סלידתי הפמיניסטית ממנה.

אם לא די באלה, גם שנים רבות אחרי פרישתה שימשה גולדה עלה התאנה האולטימטיבי – הוכחה לכך שמיתוס השוויון המגדרי של ישראל הוא אמת לאמיתה, ושכל הדלתות פתוחות לפני נשות ישראל. כפי שהיא עצמה אמרה, אם הן אינן תופסות עמדות מפתח, אולי זה משום שהן אינן רוצות בכך.³ לכן שכנעתי בקיומה של "תקרת הזכוכית" כאשר בני שיחך מזכירים כי מינה של גולדה לא מנע ממנה להגיע לצמרת...

זה המטען שעיינו הגעתי אל ספרה של פנינה להב: *THE ONLY WOMAN IN THE ROOM: GOLDA MEIR AND HER PATH TO POWER*. זה הרקע לחששי שמא יפתה אותי הספר להזדהות עם גולדה, לחבב אותה ולסלול לה.

לאורך עשרים ושבעה פרקים ושלוש מאות עמודים התלוויתי למסע המודרך בנתיבות חייה של גולדה. הקשבתי כיצד המדריכה, להב, מקשרת את תגובותיה של גולדה, את בחירותיה ואת דרכי פעולתה עם ילדותה, עם נעוריה ועם התבגרותה ברוסיה, בארצות-הברית ובישראל המנדטורית. להב הציגה לפני את השאפתנות הבורערת שהעניקה לגולדה כוחות אדירים כנגד כל הסיכויים, את הפרגמטיות ההישרדותית שפיתחה והנכונות להתפשר על עקרונות מופשטים למען הישגים מוחשיים, את הנאמנות לגברים הנערכים עליה – וכיצד גורמים אלו ורבים אחרים השפיעו שוב ושוב על החלטותיה בכל שלב של הדרך ועיצבו את מעשיה, כיצד הם הניעו אותה שוב ושוב לוותר על נשים, להתפשר על זכויותיהן, לזלזל במכשולים המוצבים בדרכן ואף להכחישם, לפגוע במאבקן ולהשאירן מאחור. במקביל להצגת מאפייניה האישיים של גולדה, להב ממקמת את פעולותיה בהקשר החברתי הרחב. פרספקטיבה זו חושפת שבחברה הישראלית הפטריארכלית, המיליטריסטית, המכפיפה את עצמה להלכה האורתודוקסית, מרחב התמרון של גולדה היה צר כצינור. בתוך סד זה נאלצה אישה שאפתנית כגולדה להעריך בכל מצב מה בכוחה

2 צבי טריגר "מעולם לא הצטרפתי לתנועה לזכויות נשים": גולדה מאיר וראשית תנועת הנשים הארץ ישראלית "חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט 293 (אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי עורכים התשע"א).

3 ספרה של להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 263.

לעשות ומה לא, לתמרן בזהירות, ולהכריע אילו מחירים לשלם ועם אילו פשרות להשלים. המחירים היו כבדים והפשרות היו רבות, גם בהקשר המגדרי. הצגה זו אינה מצדיקה או מכשירה את החלטותיה של גולדה ואת השלכותיהן החמורות, ואף אינה מתרצת או מטיחת אותן. אבל היא מאפשרת לקוראת – ואף דורשת ממנה – להתאמץ לזהות, להבין ולשקול את הנסיבות האישיות והחברתיות המורכבות שבתוכן פעלה גולדה. לכל אורך המסע נקראתי לבחון את מעשיה של גולדה מתוך הבנה עמוקה הן של צרכיה, שאיפותיה, יכולותיה וחולשותיה, והן של המגבלות שהצרו את צעדיה. עמדה רב-ממדית זו אינה מאפשרת שיפוט נחרץ ופשטני; היא מחייבת את הקוראת להישאר, בתום הקריאה, עם המורכבות הבלתי-נסבלת הנלווית להצלחתה של אישה בעולם הפטריארכלי. אין זה מקום נוח או נעים שקוראת מייחלת לשהות בו; הוא מתסכל יותר מאשר מספק. אך אני מאמינה שהוא הוגן, עשיר ומועיל. הוא מאפשר להעריך, בלי להיסחף לרומנטיזציה עיוורת או להאשמת הקורבן. הוא מאפשר להשלים עם העבר, על כל חסרונותיו, ולתכנן עתיד טוב יותר מתוך פיקחון וצניעות. מושא הרשימה הזו אינו גולדה, אלא ספרה הביוגרפי הפמיניסטי של פנינה להב – הטקסט אשר משרטט את דרכה לצמרת של מי שהוא ממסגר כ"אישה היחידה בחדר". בהתאם לכך, תכליתה של רשימה זו אינה לבחון את פעולותיה של גולדה, מושא הביוגרפיה, להעריך ולהתפלמס עם אופני הצגתן בביוגרפיה; השאלה שרשימה זו מתמודדת עימה היא אם ניתן למצוא בטקסט הביוגרפי הפמיניסטי שחיברה להב מבנה עומק שמאפשר להציג את דפוס הפעולה המיזוגיני של גולדה ללא טיוח או הלבנה, ועם זאת ללא שיפוט פשטני וחד-ממדי. מטרתי בעמודים הבאים היא לנסות לזהות, לתאר, להגדיר ולהמשיג את מאפייניו הייחודיים של הטקסט של להב, שבאמצעותם הוא רוקם ביוגרפיה פמיניסטית שהיא גם ביקורתית ללא פשרות וגם אנושית וחומלת. כמפורט בחלק הבא, מבנה העומק שמצאתי בספר הוא מבנה משולש-פנים שאני מכנה "צמה". אני מאמינה שזיהוי הדפוס המבני הזה זורע אור על ספרה של להב, וייתכן שהוא עשוי אף להציג את הספר כמודל לכתיבת ביוגרפיה פמיניסטית אמיצה.

א. ביוגרפיה פמיניסטית הקולעת סובייקטיביות וקורבנות לצמה

כאשר שבתי וקראתי בספר, מצאתי בו מבנה שהלך והתבהר לי כמבנה של צמה: הטקסט מחזיק שלוש קווצות של מידע, וכורך אותן זו בזו בשיטתיות לכלל מבנה שהוא רב-ממדי ומהודק בעת ובעונה אחת. קווצת החוטים האחת מכילה היבטים של התרבות הפטריארכלית הדכאנית שבתוכה גדלה גולדה, התעצבה ופעלה – החל במוסכמות המגדר המסורתיות של הוריה, המשך בשוביניזם הבוטה של תנועת פועלי ציון ושל קיבוץ מרחביה בשנות העשרים של המאה העשרים, ועד המיליטריזם הישראלי בעקבות מלחמת ששת הימים, תכתיביה של ההלכה האורתודוקסית, והיאחזותו של הציבור הישראלי במיתוס השוויון המגדרי כדרך להימנע מהתמודדות עם הפליית הנשים הבוטה. קווצה שנייה מכילה את הפגיעות שחוותה גולדה עצמה בשל היותה אישה ואשר הותירו בה חותם – החל בסירובם של הוריה לדאוג להשכלתה, דרך המטאטא שקיבלה כאשר הציעה את עצמה כמתנדבת בפועלי ציון, ועד הקמפיין נגד בחירתה, כאישה, לראשות עיריית תל-אביב

והשמצתה כמי ש"שכבה את דרכה אל הצמרת". **הקווצה השלישית מכילה את מעשיה של גולדה עצמה בהקשרים מגדריים** – החל בבריחתה מן הבית כדי להשיג עצמאות ובהחלטתה לבצע הפלה מלאכותית, המשך בכהונתה כמזכירת מועצת הפועלות, ועד הגינוי הפומבי שהשמיעה כלפי הפמיניסטיות של הגל השני, ציפייתה שאישה לא-יהודייה בישראל תתגייר למען ילדיה, מלחמתה האכזרית בשולמית אלוני, ובחירתה לא לקדם נשים ולהקיף את עצמה בחברה גברית.

כל מי שקלעה צמה יודעת כי כל תנועה מביאה קדימה את אחת הקווצות, מניחה אותה על נקודת המפגש של שתי האחרות, ויוצרת בכך את המיקום שעליו תונח מייד קווצה אחרת. כך הן אחוזות זו בזו, משלימות זו את זו, מבליטות זו את זו, ומצטרפות יחדיו לדבר שלם שהולך ונבנה ומתארך מתוך עצמו והגיונו הפנימי. אני מציעה שפנינה להב השתמשה בטכניקה זו כדי לבנות את סיפור צמיחתה של גולדה והתקדמותה אל הצמרת. צורת כתיבה זו אפשרה לה להציג התנהגויות של גולדה שלא קידמו נשים ואף פגעו בהן – תוך הטמעתן בהקשר הכפול של הסקסיזם הכללי של הזמן והמקום, מחד גיסא, ושל הפגיעות המגדריות שחוותה גולדה עצמה, מאידך גיסא. כתיבת הצמה אפשרה להציג את ההתנהגויות הבעייתיות של גולדה כמהלכים בעולם סקסיסטי פוגעני ומגביל, שמכתיב לחברותיו את גבולות האפשרי ומותיר להן חופש בחירה מצומצם. היא אפשרה להראות שכל התנהגות לא-פמיניסטית של גולדה צמחה בתוך אילוציו של מבנה פטריארכלי פוגעני, וגם תרמה להנצחתו. הצגת הדברים בהקשרם ייתרה את הצורך באפולוגטיקה, מן הצד האחד, ובביקורת ארסית, מן הצד האחר.

בשיח מגדרי מקובל לבחון בכל הקשר אם אישה מוצגת כסובייקט אוטונומי ואחראי, כלומר כסוכנת (agent), או שמא כקורבן – של הנסיבות, של הסקסיזם, של השוביניזם, של הדיכוי הפטריארכלי. יש הסבורות כי נשים מוצגות או כסוכנות או כקורבנות: כאשר הן מוצגות כסוכנות, הן נהנות ממעמד של סובייקט, אך נתפסות כמי שחופש הבחירה שלהן אינו מוגבל על-ידי הפטריארכיה; ואילו כאשר הן מוצגות כקורבנות, הן פטורות מאחריות לפעולתן, אך גם נעדרות סובייקט. שתי הגישות עלולות להיות פוגעניות. בשונה מכך, אני סבורה כי פעמים רבות טקסטים שאינם מעניקים לאישה מעמד של סובייקט גם אינם מכירים בכך שהיא קורבן של תרבות פטריארכלית מגבילה ופוגענית. טקסטים כאלה נוטים להציג את האישה כמה שאני מכנה "אובייקט אשם". תפקיד האובייקט האשם עוצב עבור נשים בפטריארכיה, והוא שולל מהן גם את ההכרה באוטונומיה שלהן וגם את ההכרה בדיכוי הסקסיסטי שמצר את צעדיהן. הן נתפסות כמכשול בדרכם של גברים, שנושא באחריות לקיומו ככזה. לעומת טקסטים אלו, פעמים רבות טקסט שמציג אישה כסובייקט מציג אותה גם כקורבן, ומבהיר שאין כל סתירה בין השניים: הם עולים בקנה אחד ומשלימים זה את זה. אישה "סובייקט קורבן" היא אישה שהפטריארכיה מגבילה אותה ופוגעת בה, ובתוך כך היא בכל-זאת פועלת, בוחרת, מחליטה.⁴

אני מציעה שהאוטוביוגרפיה הפמיניסטית שלהב קלעה קצמה מגלמת דפוס של טקסט המציג ומעצב את האישה גולדה כסובייקט קורבן. הקווצה המציגה את התרבות הפטריארכלית וזו המציגה את הפגיעות שספגה גולדה עצמה שוזרות בסיפור את היותה

4 הצגתי גישה זו במפורט במקומות אחרים, ובעיקר בספר אורית קמיר **נראות אשמות: נשים במשפט הקולנוע** 39–44 (2014).

קורבן הפטריארכיה – הן כאישה והן כאישה המסוימת גולדה (וליתר דיוק, על-פי הספר, האישה שהתפתחה מגולדי לגולדה מאירסון, למאיר ולבסוף לגולדה). הקווצה המציגה את פעולותיה של גולדה מבהירה שלמרות הקורבנות המגדרית היא פעלה תמיד, בכל מצב, כסובייקט, כסוכנת; ועם זאת, שכל פעולה שלה כסוכנת הייתה בלתי-נפרדת ממצבה כקורבן הפטריארכיה. קליעת הקווצות זו בזו מאפשרת לייחס לגולדה אחריות למעשה, ואף לדון אותה בגינם לכך זכות או לכך חובה, אך בלי לשכוח שכל מעשה הוא גם תולדה של קורבנות ותגובה כלפיה. הקורבנות והסוכנות שלובות זו בזו.

הקליעה יחדיו של קורבנותה המגדרית של גולדה (הכללית והפרטית) עם פעילותה האוטונומית מלווה את שבעים וחמש שנות חייה. היא חושפת לעינינו כיצד, ככל שנשלב את הקווצות ונאחזו זו בזו במבנה יציב, הצטמצם מרחב התמרון של הקווצה המגלמת את חופש הבחירה והעשייה. כאילו הקווצה שכבר נכרכה סביב שתי האחרות באותו אופן פעמים רבות – נוטה לעשות כך גם להבא. היא מושקעת במבנה הקיים שהיא השתתפה באריגתו, וממשיכה, כברת-מחדל, לקיים ולחזק אותו. ומן הנמשל אל המשל: הביוגרפיה מציגה כיצד דפוס התגובה שגולדה סיגלה לעצמה והפעילה שוב ושוב בתגובה על הפטריארכיה נהפכה לתוכנית ההפעלה שלה. עם השנים נעשו תגובותיה צפויים. פעילותה כסוכנת עצמאית הוגבלה לא רק על-ידי נסיבות החיים בעולם פטריארכלי, אלא גם על-ידי ההרגל והשמרנות.

ככל שרב כוחה של גולדה, לכל תנועה של שזירת פעילותה עם המבנה הפטריארכלי הקיים הייתה השפעה גדולה יותר על כלל הנשים ועל החברה הישראלית. כל בחירה לדבוק בדפוס השגור והנוח ולא לפרוץ את המבנה הקיים נהפכה להפקרת הנשים ולשעתוק הדיכוי, ולכן גם עוררה ביקורת ואכזבה.

כדי להמחיש את מבנה הצמה המתואר, אדגים כיצד הביוגרפיה הפמיניסטית של להב קולעת את קווצות החוטים השונות ושזורת בדרך זו את דמותה של גולדה. אתייחס לאופן שבו הביוגרפיה מציגה שלוש מהתקופות בחייה של גולדה: (1) ילדותה ונעוריה; (2) השתלבותה בקיבוץ, במועצת הפועלות ובהנהגת ההסתדרות; (3) שנותיה המאוחרות כראש ממשלת ישראל. לגבי כל אחת מן התקופות הללו אציג את הפטריארכיה שהביוגרפיה מתארת, את הפגיעות המגדריות שהיא חושפת שגולדה חוותה, ואת הקשר הנטען בין הפטריארכיה והפגיעות המגדריות לבין התנהלותה של גולדה בהקשרים מגדריים.

חשוב לזכור שאפשר לספר את סיפורה של גולדה בלי להתייחס לפטריארכיה שבתוכה היא גדלה ופעלה, בלי לציין את הפגיעות המגדריות שהיו מנת-חלקה ובלי להזכיר או לנתח את ההיבטים המגדריים של התנהלותה. אף אחד מן הפרטים שלהב בחרה להציג אינו הכרחי לטוויית הסיפור הביוגרפי של גולדה, ואין ספק שהבאת מכלול הפרטים הללו, הצגתם באופנים שבהם הם מוצגים וטוויית הקישורים ביניהם הן כולן בגדר בחירות אפשריות ולא-הכרחיות, פרי יצירתה של מחברת הביוגרפיה. הבחירה לציין את כל אלה, להדגישם, להתעכב עליהם ולשזור אותם זה בזה היא שהופכת את הביוגרפיה של להב לפמיניסטית, והיא שמכוננת את מבנה הצמה.

הסעיפים הבאים – הסוקרים את הפרטים שהביוגרפיה מציגה, את אופן הצגתם ואת הקישורים שהביוגרפיה מציגה ביניהם – אינם מציגים את קורות חייה של גולדה; הם מצביעים על היסודות המגדריים שלהב בחרה להכניס לביוגרפיה של גולדה ועל האופן

שבו היא שיבצה אותם במבנה הנרטיבי של צמה. סקירת הספר בסעיפים הבאים היא הדגמה כיצד להב יצרה סיפור פמיניסטי על חייה של גולדה, וכיצד היא השתמשה לשם כך במבנה הצמה. לכן הסקירה אינה מתייחסת לפרטים רבים ולנושאים חשובים המוצגים בביוגרפיה שאינם מרכזיים לנושא המגדרי ולמבנה הפמיניסטי (כגון יהדותה של גולדה, האנטישמיות שהיא חוותה ותגובותיה על אנטישמיות זו).

ב. גולדה בין דיכוי פטריארכלי לסוכנות אוטונומית – שלוש תקופות

1. ילדות ונערוּת

חלקה הראשון של הביוגרפיה, שכותרתו "Growing Up", מציג את העולם הפטריארכלי שבתוכו גודלה גולדה והתעצבה, אשר הגדיר והגביל אותה כאישה, ואשר במסגרתו היא התפתחה כסובייקט פעיל. הפרקים מציעים קווים רבים לדמותה של הפטריארכיה שהייתה כור-מחצבתה של גולדה. באימפריה הרוסית, שבה נולדה גולדה, חלוקת התפקידים המגדרית הייתה מובנת מאליה: גברים היו בעלי מקצועות ופרנסו את משפחותיהם, בשעה שנשותיהם טיפלו בבתייהם ובילדיהם. כאשר משה מאבוביץ', אביה של גולדה, נגר במקצועו, השיג רשות לעבור לעיר קייב ולעבוד בה, משפחתו עקרה לשם עימו. כאשר הוא לא הצליח לפרנס את המשפחה והיגר לאמריקה לנסות את מזלו שם, אשתו בלומה ושלוש בנותיו איבדו את הזכות להתגורר בקייב, ונאלצו לשוב לפינסק עיר מולדתן. המשפחה ידעה עוני ומחסור גם בקייב, אך בפינסק מאבק ההישרדות של אישה מטופלת בבנות צעירות היה קיומי. בנות המשפחה השליכו יתרון על משה, וקיוו שלא ינטוש אותן. הן ייחלו שהוא יזמין אותן להצטרף אליו בעולם החדש. כאשר יצאו לבסוף בלומה והבנות, מקץ שלוש שנים קשות, להצטרף לאבי המשפחה, הן נסעו ללא דרכון, מכיוון שרק גברים היו בעלי דרכונים. הן נאלצו "לגנוב גבולות" ולהגיע למילוקי, ויסקונסין, שבה התגורר משה, כמהגרות לא-חוקיות.

האב היה ראש המשפחה. הוא קבע את אורחות חייהן של הבנות, ועמד על כבודו כפטריארך. במקביל, באופן שלא היה יוצא-דופן בקרב משפחות יהודיות עניות, כשלונן הכלכלי של משה אילץ את בלומה אשתו לשלוח ידה בשורה של עבודות מזדמנות כדי לפרנס את המשפחה. היא עשתה זאת בשלוש השנים שבהן חיפש משה את דרכו באמריקה, אך גם בשנים שקדמו לכך וגם אחרי שהמשפחה התאחדה שוב והחלה חיים חדשים במילוקי. כדי לשרוד, שכרה בלומה מכולת ועבדה בפרך בהבאת המצרכים מן השוק ובמכירתם ללקוחות. משה לא מצא עבודה, אך לא הסכים להשפיל את עצמו ולהשתתף בעבודה במכולת, שנתפסה בעיניו נשית. הפסאדה הפטריארכלית נשמרה גם כאשר הפטריארך לא פרנס את המשפחה.⁵

לפטריארכיה המתוארת הייתה השפעה ישירה וגורפת על כל היבטי חייה של גולדה. בעולמם של בלומה ומשה, בנות היו כוח עבודה של הוריהן, ונועדו לשמש רעיות לבעליהן העתידיים. היה עליהן לעזור בניהול בית הוריהן, בגידול הילדים ובפרנסה, ובמקביל הן היו

5 כל הפרטים המוצגים בפסקאות אלו מופיעים בספרה של להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 5-15.

צריכות להיות מצודדות, ומצודדות בכישורים הנחוצים לניהול משקי הבית של הגברים שיישאו אותן לנשים. השכלה, מקצוע, מימוש עצמי או עצמאות לא נתפסו כרלוונטיים לעולמן של נערות; בלומה ומשה לא ייחסו להם ערך. בלומה גידלה את בנותיה בהתאם. היא דרשה מגולדה לעבוד בבית ובחנות, ועודדה אותה לטפח את הופעתה הנשית. משה ידע שגברים אינם אוהבים נשים חכמות, והנחיל זאת לבתו.⁶

גולדה למדה מקטנות להביע כבוד כלפי אביה, לרצות אותו ולהפעיל עליו את קסמיה כדי לקבל מידיו את מבוקשה. היא אהבה אותו יותר מאשר את אמה, שהייתה קשת-יום ומרירה, ולא חסכה מבנותיה את שבט לשונה. גולדה למדה שגברים שולטים, ושאישה שרוצה לשרוד קונה את ליבו של הגבר שבו היא תלויה, משמחת אותו, ופועלת בתחבולות כדי להשיג את מבוקשה.⁷

כצעירה שגדלה בעולם החדש, גולדה שאפה להתפתח, לסיים תיכון וללמוד בסמינר למורות. הוריה שללו זאת על הסף.⁸ כבר בהיותה בת שמונה נזקקה אמה לעזרתה בניהול החנות, מכיוון שאביה סירב לעשות זאת. יתרה מזו, הכללים הפטריארכליים ששררו בוויסקונסין קבעו כי אישה אינה יכולה לעבוד כמורה אחרי נישואיה. בעולם שבו ייעודה של צעירה היה להינשא ולהקים משפחה, רכישת מקצוע ההוראה הייתה השקעה גדולה לטווח קצר, שמשפחת מאבוביץ' לא רצתה ולא יכלה להשקיע.

זה הרקע שהספר מציג לבחינת תגובותיה של גולדה על המציאות המגדרית שסגרה עליה. גולדה יכלה להיכנע לתכתיביהם של הוריה ולהינשא לגבר הנעים והמסודר שאמה בחרה עבורה. אבל היא עמדה על שלה גם במציאות שלא עודדה אותה לפתח עצמאות או לשאוף לממש את עצמה. במהלך דרמטי היא ברחה מהבית בגיל ארבע-עשרה, ונסעה לאחותה, שיינה, שהתגוררה בעיר דנוור, קולורדו. גולדה גרה בבית אחותה, למדה, ועבדה בחנות הניקוי היבש של גיסה. כאשר אחותה התגלתה כשתלטנית לא פחות מאמה, שכרה גולדה חדר בדירה עם שתי צעירות נוספות ונאבקה לפרנס את עצמה. היא עזבה את הלימודים והחלה לגלות עניין בפוליטיקה. הציונות והסוציאליזם הלהיבו וסחפו אותה. כאשר שבה מקץ שנה לבית הוריה במילווקי, היא הצליחה לשכנע את הסניף המקומי של פועלי ציון לאפשר לה להצטרף כחברה, אף שגיל הקבלה היה שמונה-עשרה. כאן מצאה גולדה הצעירה את ביתה בין הגברים היהודים הסוציאליסטים של מילווקי. הפעילות במפלגה הציונית הסוציאליסטית נהפכה למרכז חייה והיותה עבורה מקור למשמעות ולערך עצמי.⁹

במקביל, במהלך שהייתה בדנוור, פגשה גולדה בת הארבע-עשרה את האיש שמקץ שנים מספר הסכימה להינשא לו – מוריס (מאיר) מאירסון. לפני שנישאו נראה שהיא הרתה ומצאה דרך לסיים את ההיריון הלא-רצוי. בהיותה בת תשע-עשרה, בעודה עובדת כמורה בבית-ספר יהודי חילוני במילווקי, חשבה גולדה להתחתן עם מוריס בטקס חילוני. אולם לבסוף היא ויתרה להוריה והסכימה להינשא בטקס יהודי דתי אורתודוקסי-מודרני, כדי לא לבייש את אמה. הזוג הצעיר התגורר בדירה צנועה במילווקי. גולדה החזיקה במשרת

6 להשפעתה של אינדוקטרינציה זו על כל חייה של גולדה ראו שם, בעמ' 20–21.

7 ראו שם, בעמ' 14–19.

8 ראו שם, בעמ' 19–20.

9 ראו שם, בעמ' 21–28.

הוראה והייתה פעילה מאוד במסגרת המפלגה. מוריס, שלא השתכר הרבה, טיפח את ביתם. כדי לרצות אותה, הוא הצטרף למפלגה והסכים לעלות לפלשתינה.¹⁰ התקופה שלפני הגעתם לארץ הסתיימה בשהייתם של גולדה ומוריס בניו-יורק, שבה הם התכוננו למסע לפלשתינה.¹¹ בהגיעה לניו-יורק התייצבה גולדה בסניף פועלי ציון. כאשר הציעה את עצמה כמתנדבת, החבר שקיבל את פניה נתן לה מטאטא והורה לה לנקות את הסניף.¹² ממש באותה עת קיבלו נשות ארצות-הברית את הזכות החוקתית להצביע, ומעתה נחשבו אזרחיות שוות-זכויות. גם בחוקה של פועלי ציון הוכרו החברות, באופן עקרוני, כשוות-ערך. אולם בפועל נשים לא השתתפו בפעילות הסניף. גולדה לא נכנסה לוויכוח עקרוני עם החבר שראה בה כוח-עזר נשי, ולא קישרה את עצמה למאבק על זכויות נשים. היא בלעה את אכזבתה, נטלה מידיה את המטאטא וניקתה את הסניף. בתקופת שהייתה בניו-יורק היא עבדה לשם פרנסה כספרנית (עבודה שנחשבה "נשית"), והשקיעה זמן, אנרגיה ולהט רבים בפעילות בסניף פועלי ציון. מאמציה זכו בהכרה, ואט-אט היא סללה את דרכה כחברת התנועה וכבת-בית בבתיהם של ראשי הסניף. היא לא עשתה זאת כאישה בעלת זכויות, אלא תוך התגברות אישית, קונקרטי, מקומית, פרגמטית, על ההפליה וההדרה המגדריים שחסמו את דרכה. להב קובעת כי "גולדי פיתחה גישה משלה לבעיה [של הדרת הנשים מהפעילות בפועלי ציון]: היא התמקדה בהשתלבותה שלה בתנועה, והייתה שבעת-רצון להיות האישה היחידה בחדר ולהשאיר את פתרון הבעיות העמוקות לעתיד".¹³

הצגת נעוריה של גולדה באמצעות שלושה צירים מגדריים – הפטריארכייה שאפפה אותה, השפעתה הישירה על כל היבטי חייה, ותגובותיה ובחירותיה כאישה – מציירת תמונה מורכבת. בסוף העשור השני לחייה הפנימה גולדה את כללי ההישרדות בעולם הפטריארכלי. עם זאת, היא פיתחה רצון עצמאי נחוש ורחף עז למימוש עצמי. כדי להשיג את מטרותיה מתוך קבלת המסגרת הפטריארכלית, היא למדה לתמוך בעולם הגברי: להשתמש בכל כישוריה כדי לשכנע גברים לאפשר לה לעשות כרצונה, ולהתפשר על מה שעמד בדרכה להשגת מטרותיה החשובות ביותר. אלה היו קשורות למה שהעניק טעם לחייה – ציונות וסוציאליזם. היא למדה לא לנסות להילחם במערכת, אלא לפעול בתוכה; לקבל את מה שאי-אפשר לשנות, ולהפיק את המרב שהיא יכולה להשיג עבור עצמה בכל דרך. הביוגרפיה מציעה שדפוס פעולה זה ניכר בהתנהלותה לכל אורך חייה.

2. מקיבוץ מרחביה, דרך מועצת הפועלות, אל הליגה הארצית

קיבוץ מרחביה, שאליו ביקשה גולדה להצטרף יחד עם מוריס, דחה את בקשתם של בני-הזוג, בעיקר בגינה. להב מבארת שבעולם הפטריארכלי של ההתיישבות הציונית החלוצית, קיבוצים העדיפו גברים, שנתפסו כמי שעובדים ותורמים יותר, ואינם פורשים לגדל תינוקות. חברות בקיבוצים לא נתפסו כעובדות שוות-ערך, ולרוב לא ניתנו להן הזדמנויות

10 ראו שם, בעמ' 28–34.

11 תקופה זו מתוארת שם, בעמ' 41–45.

12 ראו שם, בעמ' 41.

13 ראו שם, בעמ' 43 (התרגום שלי).

לעבוד ברוב ענפי המשקים. הן נדרשו למלא תפקידים שירותיים במטבחים, בחדרי האוכל ובחדרי הכביסה, ולקיבוצים לא היה צורך בנשים מעבר לאלה שנדרשו כדי לספק שירותים אלו. נוסף על כך, נשים אמריקאיות נתפסו כרכות ומפונקות, כאלה שאינן מתאימות לחיים הקשים, הסגפניים והתובעניים של עבודת האדמה. על רקע התפיסות המיזוגניות הללו דחו חברי קיבוץ מרחביה את גולדה ללא הליך וללא הנמקה.¹⁴

תגובתה של גולדה הייתה תקיפה. היא סירבה לקבל את הדחייה, ודרשה הליך הוגן והזדמנות ממשית. היא נסעה שוב ושוב אל הקיבוץ, הופיעה לפני החברים, שטחה את טענותיה ולא ויתרה. מאמציה הנמרצים הניבו הסכמה להעניק לה ולמוריס תקופת ניסיון. גולדה הייתה נחושה לעשות ככל הנדרש כדי להיות מקובלת על חברי הקיבוץ, להרשים אותם ולשכנעם להצביע בעדה.¹⁵

באופן עקרוני דגלה כמובן התנועה הקיבוצית בשוויון מגדרי, אך בפועל נתפסו נשים כמועמדות הטבעיות לעבודות בישול, הגשה וניקוי, ותו לא. חברות קיבוצים רבות היו ציוניות, סוציאליסטיות וגם פמיניסטיות, והתנגדו להסללה המפלה. הן עלו לפלשתינה כדי לעבוד את האדמה ולהחיות את המולדת, ולא כדי לשרת את החברים. אך בקיבוצים היו יותר חברים מאשר חברות, והם קבעו את הכללים. החברות ביצעו את תורנויות המטבח המפרכות תחת מחאה ובתחושת השפלה. לרובן לא היו הכשרה או ניסיון בבישול לקבוצות גדולות, והן התקשו להסתדר עם חומרי-הגלם הזולים שהוקצו להן ועם כלי העבודה הדלים. כאשר הארוחות שהכינו לא נשאו חן בעיני החברים, הם ביצעו טקסי השפלה פומביים, סירבו לגעת באוכל והחזירו אותו לחברה המבשלת. כך היה גם בקיבוץ מרחביה.¹⁶

כמועמדות לחברות בקיבוץ, נדרשה גולדה לעשות תורנות מטבח. היא אימצה את עמדת החברים הגברים, והרחיקה את עצמה ממחאתן של החברות. היא טענה שאין כל בוששה בעבודות שירות, שכל עבודה מקדמת את המטרה המשותפת, ושלחברות אין שום סיבה להרגיש מושפלות. לא זו אף זו, היא השקיעה בעבודתה במטבח ובחדר האוכל מעל ומעבר למקובל, והעלתה את הסטנדרטים. היא חידשה חידושים, כגון קילוף הדגים המלוחים שהוגשו לחברים, קישוט חדר האוכל בפרחים, וכיסוי השולחנות בסדינים לבנים (תחליפי מפות) בארוחות שבת. כל אלה הקשו על שאר החברות. השקעתה הנלהבת הציגה אותן באור שלילי, והציבה להן רף גבוה יותר בתורנויות המטבח. אם לא די בכך, להב מוסיפה כי בשונה מהופעתן הפשוטה של החברות, גולדה הקפידה לגהץ את בגדיה ולהופיע בציבור באופן מושקע ומצודד הרבה יותר מן המקובל. היא נהגה גם לבלות לילות עם החברים שמילאו תורנויות שמירה, להעניק להם תשומת-לב ולהאזין ברוב קשב לסיפוריהם. להב מציעה שגולדה הבינה כי רוב חברי הקיבוץ הם חברים, ולא חברות, וכדי להתחבב עליהם ולהבטיח את תמיכתם בה, היא הייתה מוכנה להקריב את החברות ולוותר על אהדתן כלפיה.¹⁷

14 ראו שם, בעמ' 60.

15 שם.

16 שם, בעמ' 63.

17 שם, בעמ' 64–65.

הספר מתאר שהאסטרטגיה של התחבבות על הגברים במחיר התנערות מהנשים הוכיחה את עצמה, וגולדה לא רק התקבלה לקיבוץ, אלא גם נבחרה למזכירות שלו, נשלחה ללמוד מקצוע (לולנות), ואף נבחרה לייצג את הקיבוץ בכינוס הארצי של הציונות הסוציאליסטית ומוסדותיה.¹⁸ כך פילסה גולדה את דרכה לתוך קבוצת הגברים ואף להנהגתה בלי לערער על הדפוסים הגבריים או לנסות לשנותם. השתלבותה בכל מחיר במבנה הקיבוצי הגברי, הפטריארכלי, הייתה אישית, ולא שיפרה את מעמדן של החברות האחרות; אפשר אף לטעון שהיא הרעה את מצבן. עם זאת, הביורגריה מציינת כי בהיותה חברת מזכירות הצליחה גולדה לקדם שתי החלטות שהועילו לא רק לה כאישה, אלא לכלל הנשים: האחת הייתה שגם חברות יישלחו להכשרות מקצועיות; והאחרת הייתה שגידול ילדים בקיבוץ ייעשה על-ידי הקולקטיב, ולא יוטל על כתפי האם.¹⁹ כך תרמה גולדה לכך שחברות הקיבוץ יוכלו להגשים את עצמן בתחום העבודה, ויוכלו להיות אימהות בלי שיצטרכו לוותר על עבודתן. זכותן של נשים לעבוד ולהיות אימהות עובדות הייתה חשובה לה.

התחבבותה של גולדה על חברי מרחביה הביאה אותה לכינוס השני של הסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל, ופתחה לפניו את הדלת להשתלבות בפוליטיקה הארצית של ארגוני העובדים ושל המדינה שבדרך. ההסתדרות הייתה מעין ממשלה של היישוב העברי בארץ-ישראל, והיא חלשה על כלל תחומי הפעילות הציבורית (לרבות בריאות, חינוך ותרבות). הפוליטיקה הארצית לא הייתה פטריארכלית פחות מזו של הקיבוץ, וגם כאן מצאה גולדה את עצמה בין גברים חזקים שהחזיקו ברסן השלטון ולא ראו לנכון להכיר במצוקותיהן של הנשים או לאפשר להן להשתלב בעמדות כוח. להב מציינת כי עדה פישמן מימון, מנהיגת הפועלות, אשר לחמה בנחישות על זכויות נשים בהסתדרות, סולקה מוועדת העלייה לאחר שדרשה שוויון לנשים באישורי עלייה ארצה (רוב האישורים הוקצו לגברים).²⁰ הגברים לא היו מוכנים לסבול ביקורת, דרישות מגדריות או את הנשים שהשמיצו אותן.

שנתיים קודם לכינוס שאליו נשלחה גולדה על-ידי הקיבוץ החליטו חברות ההסתדרות – שהיו מתוסכלות מהפלייתן הבוטה, מהתתייצוג שלהן במוסדות ההסתדרות ומן ההתעלמות מבעיותיהן – להתאחד כתנועת הפועלות, שמועצתה תהיה חלק מן ההסתדרות ותייצג אותן בה.²¹ ההתארגנות, שבראשה עמדה עדה פישמן מימון, הייתה לצנינים בעיני הנהגת ההסתדרות, ובראשה דוד בן-גוריון ודוד רמז. הם סלדו מההתאגדות ה"סקטוריאלית", שערערה על שלטונם המוחלט וגילמה ביקורת כלפי יחסם לנשים.²² בנאומה בכינוס, שהיה הנאום הראשון שנשאה בזירה הארצית, חזרה גולדה על דרך הפעולה ששירתה אותה היטב בקיבוץ – היא הביעה נאמנות לגברים והתנכרה לנשים:²³ היא בחרה לטעון כי אף-על-פי שנשים עובדות אכן סובלות ממצוקות ייחודיות שמצריכות טיפול, ההסתדרות הכללית יכולה לטפל בבעיותיהן, בלא צורך בתנועת נשים עצמאית. להב מציינת כי דבריה של גולדה באו כשמן בעצמותיהם של בן-גוריון ורמז. הללו זיהו בגולדה

18 שם, בעמ' 66–67.

19 שם, בעמ' 66.

20 שם, בעמ' 89.

21 שם, בעמ' 86.

22 שם, בעמ' 76 ו-90.

23 שם, בעמ' 67–68 ו-87.

חלופה אפשרית לפישמן מימון, וקיוו שהיא תעשה את דברם ותקל עליהם את ההתמודדות עם הנשים. להב מציינת כי אף שייתכן שגולדה האמינה בטענה שהציגה, אין ספק שהיא הבינה שהיא נושאת חן וחסד בעיני הגברים בעלי הכוח.²⁴

אכן, הימורה של גולדה הוכיח את עצמו. ארבע שנים מאוחר יותר, כאשר גולדה ומוריס נאבקו לשרוד ולגדל את שני ילדיהם הפעוטים בירושלים (מכיוון שמוריס סירב לגדל ילדים בקיבוץ), הציע רמז לגולדה לכהן במזכירות מועצת הפועלות בהסתדרות.²⁵ הוא נעזר בגולדה כדי לדחוק את רגליה של פישמן מימון, ציפה שגולדה תוציא את הרוח ממפרשיה של מועצת הפועלות, וסמך על כך שהיא תדאג ליידע אותו במתרחש בארגון. להב מציינת כי בן-גוריון ורמז לא הציעו לגולדה תפקיד ציבורי "אמיתי", תפקיד "של גבר"; בעולמם – העולם שבו ניסתה גולדה להשתלב – לא היה מקום לאישה בתפקיד כזה. קיר פטריארכלי חסם את דרכה של גולדה ומנע ממנה השתלבות או התקדמות ב"דרך המלך". התפקיד היחיד שהציעו לה הגברים המנהיגים היה תפקיד נשי שנועד לשרת את צורכיהם, להחליש את ציבור הנשים ולחזק את שליטתם בו. מבחינתם זה היה "זה – או שום דבר". להב מבהירה שגולדה קיבלה את ההצעה כי היא הייתה זקוקה הן להכנסה והן לתפקיד הציבורי, ולא הייתה לה חלופה. בהעדר בררה אחרת, היא שמחה על ההזדמנות להתקדם צעד נוסף אל תוך הממסד, ולהפגין את נאמנותה לשולחיה החזקים.²⁶ המשרה והמשכורת אפשרו לה לעזוב את מוריס, לעבור עם שני ילדיה לתל-אביב ולפרנס אותם כאם יחידנית.²⁷

במקביל לפעילותה במזכירות מועצת הפועלות, גולדה ניהלה מערכת יחסים אינטימית עם רמז, שהיה גם המנטור שלה בחיים הציבוריים. הספר טוען כי הקשר החם ביניהם נמשך עד מותו של רמז בשנת 1953.²⁸ גולדה ניהלה קשר אינטימי עם דמות מרכזית נוספת בהנהגה הציונית הסוציאליסטית, זלמן שזר, שהיה בן-זוגה של רחל כצנלסון, מהמנהיגות הבולטות של תנועת הפועלות.²⁹ להב מציגה עדויות לכך שקשריה של גולדה עם רמז ועם שזר היו ככל הנראה עמוקים וכנים. היא מציינת עוד כי גברים רבים בתנועה קיימו מערכות יחסים אינטימיות מחוץ לחיי הנישואים, וגולדה לא הייתה חריגה בהתנהגות זו. במקרה של גולדה ייתכן שללא הנחיה צמודה ותמיכה מסיבית של שניים מהכוחות המרכזיים של הפוליטיקה הארצית, היא לא הייתה מצליחה לפלס לעצמה דרך בעולם הגברי העוין, וייתכן שהיא הביאה שיקול זה בחשבון בקשירת מערכות היחסים האישיות הללו. מכל מקום, אין ספק שהקשרים האינטימיים עם גברים נשואים שנשותיהם היו חברות בולטות בתנועת הפועלות לא קירבו אותה לחברות ארגון הפועלות שבו עבדה.

להב מבהירה כי שוק העבודה שבו ניסתה גולדה להשתלב היה פטריארכלי במבנהו: הוא הותאם לעובד גבר שרעיה מגדלת את ילדיו ומחזיקה את ביתו, מנקה, מבשלת ומטפחת.³⁰ גולדה התמודדה לבדה עם משרה, עם בית ועם שני ילדים צעירים. האיזון בין המחויבות לעבודתה לבין המחויבות למשפחתה היה קשה. אולם גולדה ידעה שגברים אינם

24 שם, בעמ' 88–90.

25 שם, בעמ' 72.

26 שם, בעמ' 88–90.

27 שם, בעמ' 72.

28 שם, בעמ' 72–78.

29 שם, בעמ' 78–91.

30 שם, בעמ' 96.

רוצים לשמוע שהמבנה שכונו אינו הוגן, ולכן לא התלוננה.³¹ בנסיבות אלו להב קובעת כי היא בחרה לא להשקיע באימהות. היא לא עשתה מאמצים להמציא פתרונות יצירתיים שיפגעו מעט ככל האפשר בילדים, אלא העדיפה להתמסר לעבודתה על-חשבון ילדיה. במסגרת גישה זו היא קיבלה על עצמה את צו ההנהגה לנסוע לשליחות בארצות-הברית ולהשאיר מאחור ילדים צעירים שסבלו מבעיות בריאות.³²

גולדה נשלחה, כחברת מועצת הפועלות, לשהות בקרב הארגון היהודי-האמריקאי Pioneer Women.³³ ארגון זה תמך בכפרים שבהם הוכשרו פועלות ארץ-ישראליות לעבודות משק, ומימן הכשרות מקצועיות לנשים וכן מעונות לנשים שהגיעו לפלשתינה ללא משפחה או מקורות הכנסה. בן-גוריון ורמז שלחו את גולדה כדי שתסיט את התקציבים של ארגון הנשים האמריקאי מתמיכה בתנועת הפועלות לתמיכה בהסתדרות. הם רצו לשים יד על הכספים שיועדו לפתרון מצוקותיהן הייחודיות של נשים עובדות. גולדה עשתה את הנדרש ממנה, ושכנעה את חברות Pioneer Women "לראות את התמונה הגדולה", ולא להתמקד בנשים. היא טענה כי תמיכה בגברים בפלשתינה תעזור גם לנשותיהם. בסופו של דבר עלתה משימתה יפה, והמשאבים הועברו מתנועת הפועלות להסתדרות.

הנהגת ההסתדרות תגמלה את גולדה על העבודה הנאמנה שעשתה עבורה. היא הוזמנה לשרת כחברת מזכירות ההסתדרות ולהשתלב בתחום הספנות החדש, שדוד רמז החל לפתח. גולדה שמחה להשתלב במוסדות הגבריים, ועזבה את ארגוני הנשים.³⁴

להב טוענת כי ארגון הנשים האמריקאי היווה עבור גולדה מגרש אימונים לקראת המעבר להסתדרות. היא הייתה שאפתנית, וידעה שעיסוק בענייני נשים הוא רק תחנה ראשונה בדרך אל הדברים הרציניים, החשובים, המעניינים. היא ידעה שעיסוק בענייני נשים נתפס כשולי ולא-פופולרי, ושהוא מבוי סתום שאינו מוביל לתפקידים חשובים. לכן, כאשר חשה כי מיצתה את אשר היה לנישה הנשית להציע לה, היא נפרדה ממנה ועברה להשתלב בהסתדרות. שם היא הייתה שוב בחברת גברים, שאיתם הרגישה תמיד נוח יותר מאשר במחיצת נשים.³⁵

גולדה הייתה חרוצה ואנרגטית, וחיילת מסורה. היא הוסיפה להפגין נאמנות להנהגה, וזו שבה ותגמלה אותה. כאשר הקים את ממשלתו הראשונה, מינה אותה בן-גוריון לשרת העבודה, השרה היחידה בממשלה, וכאשר הדיח בהמשך את שר החוץ משה שרת, ורצה לצידו שר חוץ נאמן (ויש שיאמרו בובה), הוא מינה את גולדה לתפקיד.³⁶

3. בראש הממשלה, והמאבק בשולמית אלוני

בשנת 1969, לאחר פטירתו של ראש הממשלה השלישי של ישראל, לוי אשכול, הוזמנה גולדה להקים את הממשלה הבאה. גולדה, שהייתה שנים רבות הצעירה בקרב ההנהגה, נהפכה עם הזמן לנציגת הדור המייסד, הישן. צעירי מפלגתה (יגאל אלון ומשה דיין) חשבו

31 שם, בעמ' 97.

32 שם, בעמ' 94–100.

33 שם, בעמ' 103–106.

34 שם, בעמ' 111.

35 שם, בעמ' 108–111.

36 שם, בעמ' 133 ו-164.

שהגיע תורם לתפוס את מושכות השלטון, אך הנהגת המפלגה הסתייגה מכך, והחליטה שגולדה היא המנוסה באנשיה והמתאימה ביותר לתפקיד.³⁷ מינויה של גולדה לא נתפס כקידום נשים, אלא כצו השעה.³⁸ שוויון הזדמנויות מגדרי, ניהול נשי, פמיניזם או גיוון לא היו חלק מהשיח או מהמודעות בישראל. גולדה נבחרה לראשות הממשלה למרות מינה, והדרך למזער את עובדת היותה אישה הייתה להתעלם ממנה כמידת האפשר ולהתייחס לראש הממשלה כאל "איש-גבר". הציבור, שהשתוקק למנהיג חזק, אהב לכנות אותה "הגבר היחיד בממשלה", וכך להתגבר על ה"תקלה" של היות ראש הממשלה אישה ועל חוסר הביטחון הנגזר מכך.³⁹ באותו זמן, הלך-הרוח הפטריארכלי – שלא לומר המיזוגיני – הקשה על הציבור להשלים עם אישה חזקה מדי, דומיננטית מדי, "גברית מדי", שולטת, ולא נשלטת. המחזה הסטירי של חנוך לוין "מלכת האמבטיה", שעלה בשנת 1970, הציג את גולדה כאשת ברזל שתלטנית ומסרסת, אנוכית ותאבת מין, הרודה במשפחתה ביד קשה ומסתתרת מאחורי מסווה של אימהות דואגת.⁴⁰ אף שהמחזה ספג ביקורת ציבורית נוקבת בשל ביקורתו על המיליטריזם, להב סבורה כי הוא היטיב ללכוד את הלא-מודע הקולקטיבי: הישראלים אהבו לחשוב על עצמם כמתקדמים ושוויוניים, אך בעצם שאפו למנהיגים גברים אגרסיביים ולנשים בתפקידים מסורתיים.⁴¹

גולדה נבחרה אם כן לתפקיד החשוב ביותר במדינה, אך מצאה את עצמה לכודה בצבת של סטראוטיפים מגדריים מגבילים שמלכדו אותה. כדי להפגין עוצמה, היא מינתה את משה דיין, הלוחם האגדי הנערץ, לשר הביטחון שלה, הניחה לו לטפח את ההיבריס הצבאי שלו ושיתפה פעולה עם המדיניות שהוביל.⁴² בידיעה שעליה להיות "גבר גבר", היא חששה שדימוי של "אישה זקנה" יערער את מעמדה, ולכן נקטה רטוריקה תקיפה וקו ניצי בנושאי חוץ וביטחון, ולפעמים אף דאגה לאגף את דיין מימין.⁴³ החשש להיחשב אישה חלשה הניע אותה גם לנקוט יד קשה בטיפול בנושאי פנים, כגון מחאת הפנתרים השחורים נגד הדיכוי העדתי בישראל.⁴⁴ במקביל ידעה גולדה שעליה להתרחק מדימוי "מלכת האמבטיה" המסרסת. להב טוענת כי גולדה אימצה גינונים של הקטנה עצמית כדי לא להיתפס כחזקה מדי, כמאיימת, כפאלית.⁴⁵ היא ידעה שאסור לה לכעוס, כי גברים אינם אוהבים נשים כועסות, ולכן שמרה את תסכוליה לעצמה ולא הפגינה כעס (למשל, על ההתייחסות אליה כאל "הגבר היחיד בממשלה").⁴⁶ היא דאגה לרכך את דמותה ולהציג את נשיותה – למשל, על-ידי אירוח והגשת קפה ועוגה לשרים שלה בשיבות הקבינט הבטחוני שערכה במטבח ביתה.⁴⁷

37 שם, בעמ' 205.

38 שם, בעמ' 207.

39 שם, בעמ' 208 ו-220.

40 שם, בעמ' 217–221.

41 שם, בעמ' 221.

42 שם, בעמ' 213.

43 שם, בעמ' 212–214.

44 שם, בעמ' 211.

45 שם, בעמ' 164.

46 שם, בעמ' 225.

47 שם, בעמ' 214.

אם כן, החשש של גולדה מסטראוטיפים מיזוגיניים הניע אותה לאמץ שורה של התנהגויות שנועדו להבטיח את מעמדה כגבר. חלק מן ההתנהגויות הללו פגעו בנשים והזיקו להן. המובהקת מבין ההתנהגויות הפוגעניות הללו הייתה הימנעותה של גולדה מקידום נשים. היא הקימה ממשלה על טהרת הגברים ללא אף שרה.⁴⁸ היא לא קידמה נשים גם לתפקידים אחרים. בתקופת כהונתה כראש מפלגת השלטון, בבחירות 1969, נבחרו לכנסת רק שמונה נשים, לעומת עשר בבחירות הקודמות.⁴⁹ גם בוועדות שהוקמו במשמרת שלה, וגם באלה שעסקו בנושאים שנחשבים נשיים (כגון ילדים), נציגות הנשים הייתה מינימלית.⁵⁰ כאשר נשאלה בשלב מאוחר בחייה מדוע לא קידמה נשים, סירבה גולדה לקבל אחריות למיעוט הנשים בצמרת בתקופתה, והציעה שאולי נשים לא התקדמו כי הן לא רצו בכך.⁵¹ להב טוענת כי גולדה אכן קידמה נשים במפלגה, אך רק כאלה שלא היה חשש שיתבלטו ויאפילו עליה.⁵² כלומר, היא לא רק נהגה כגבר, אלא גם כאישה המעוניינת לשמר את ייחודה בצמרת פטריארכלית. כמו רבות מן הנשים שהצליחו במסגרות פטריארכליות, פיתחה גולדה את סינדרום מלכת הדבורים, שגורם לכך שנשים רואות בנשים אחרות יריבות ומסכלות את הצלחתן.

התנהגות מזיקה נוספת הייתה מנהגה של גולדה להכחיש את ההפליה המגדרית הרווחת ומתקפותיה על פמיניזם ופמיניסטיות. להב טוענת כי גולדה ידעה שהפמיניזם אינו פופולרי לא בישראל ולא בארצות-הברית, ולכן הרחיקה את עצמה ממנו.⁵³ בריאיון המפורסם שהעניקה לאוריאנה פלאצ'י,⁵⁴ טענה גולדה כי היא מעולם לא סבלה מקיפוח בגלל מינה, וכי גברים תמיד היו טובים אליה. היא תקפה את הפמיניסטיות של הגל השני כשורפות חזיות משוגעות, ובמשתמע הציבה את עצמה כאישה הנורמלית, כזו שאינה מתלוננת ומצליחה בעולם כמות שהוא. היא הסכימה שקשה יותר להיות אישה מאשר גבר, אך ייחסה זאת לביולוגיה הנשית. עם זאת, היא הודתה שלאורך הדרך היא התפשרה הרבה, הרבה מאוד.

במהלך כהונתה של גולדה כראש הממשלה התפוצצה "פרשת שליט", שהעלתה על סדר-היום את שאלת "מיהו יהודי".⁵⁵ כאשר הכריע בג"ץ שלמשרד הפנים אין סמכות לא לרשום את ילדי משפחת שליט כ"יהודים" מפני שאמם, אן שליט, אינה יהודייה,⁵⁶ יצאה גולדה למאבק לשימור הקואליציה שלה וחייבה את חברי הקואליציה להצביע בעד תיקון לחוק שצמצם את הגדרת "מיהו יהודי". התיקון חיזק את אחיזתו של הממסד הרבני האורתודוקסי, הפטריארכלי והשמרני בחיי הפרט בישראל – חיזוק שמשמעותו פגיעה במעמדן של נשים. גולדה עצמה הסתייגה ממנו, אך שלמות הקואליציה גברה בעיניה על חופש מדת ושוויון מגדרי. יתרה מזו, היא לא היססה לתקוף את אן שליט ולהאשימה בכך

48 שם, בעמ' 207–208.

49 שם, בעמ' 232.

50 שם, בעמ' 209.

51 שם, בעמ' 263.

52 שם, בעמ' 232 ו-263.

53 שם, בעמ' 256 ו-260–261.

54 שם, בעמ' 223–227.

55 שם, בעמ' 236–246.

56 בג"ץ 58/68 שליט נ' שר הפנים, פ"ד כג (2) 477 (1970).

שלא הייתה נכונה להקריב מספיק למען ילדיה. אָם נורמלית, הכריזה מעל בימת הכנסת, הייתה מתגיירת ובכך מאפשרת לילדיה, שחיים במדינה יהודית וגדלים כיהודים, להיות יהודים. להב מעלה את התהייה אם גולדה התביישה כאשר נשאה דברים אלו בגנותה של אן שליט.⁵⁷

מלחמתה הבלתי-מתפשרת של גולדה בשולמית אלוני היא אולי הפעולה האנטי-נשית האקטיבית המוכרת ביותר שלה.⁵⁸ להב מתארת את אלוני כחברת כנסת שלא הסתירה לא את נשיותה ולא את דרישותיה לשוויון זכויות לנשים. היא הביאה איתה משב רוח של שינוי והתחלה חדשה. היא התייצבה חזיתית נגד הכפייה הדתית, שפגעה בזכויות הנשים בישראל, ודרשה הכרה בדיכוי המגדרי ופעולה לביטולו. תגובתה של גולדה הייתה לסלק את אלוני מהכנסת. היא פעלה, מזכירה להב, כפי שפעל בן-גוריון בשנת 1955, כאשר הוריד את עדה פישמן מימון, שעמדה באומץ על זכויות נשים, אל תחתית הרשימה של מפלגתו, וכך הוציא אותה מן הכנסת וחסל את חייה הציבוריים. להב מזכירה שבזמנו עמדה גולדה מנגד, ותוגמלה על כך במינויה לשרת החוץ. עכשיו, כאשר הייתה בנעליו של בן-גוריון, היא אימצה את דפוס הפעולה שלו: מהמקום ה-32, שבו הייתה אלוני ממוקמת ברשימת המפלגה בשנת 1965, הורידה אותה גולדה, לקראת הבחירות בשנת 1969, אל המקום ה-64, הלא-ריאלי בעליל.⁵⁹ כך חסמה גולדה את דרכה של אלוני אל בית-הנבחרים, וקיוותה לחסל את הקריירה הציבורית שלה. אפשר לראות בהתנהגות זו את התגלמות הקוד הפטריארכלי: גולדה דחקה את האישה הפמיניסטית החוצה, כשם שעשו מנהיגים גברים, כדי שלא תערער על הסדר המגדרי. באותו זמן, מכיוון שבעולם גברי יש מקום לכל-היותר לאישה אחת, היא נלחמה עד חורמה באישה האחרת, שאותה תפסה כיריבה בהכרח. מהלך נקמני זה דחף את אלוני להקים מפלגה עצמאית, ר"צ, אשר חרתה על דגלה, בין השאר, שוויון זכויות לנשים (דגל שמרשה פרידמן, חברת כנסת מטעם המפלגה, אכן הרימה בגאון). האפיונה העצובה ביותר במאבק איתנים זה התרחשה אחרי שגולדה התפטרה מראשות הממשלה (בשל לחץ ציבורי) ואלוני נבחרה לכנסת. בשיבת מפלגה לאישור חברי הממשלה הבאה (בראשותו של יצחק רבין) דרשה גולדה שאלוני לא תמונה לתפקיד שרה. מזכיר המפלגה דחה את בקשתה על הסף בלי להעלותה לדיון. גולדה איבדה את שלוותה ויצאה מן החדר בטריקת דלת. כך נפרדה מהמפלגה שהייתה ביתה במשך רוב שנות חייה.⁶⁰

להב חותמת את הפרק על מלחמתה של גולדה בשולמית אלוני בקינה על העדר אחווה בין הנשים.⁶¹ גולדה הייתה יכולה לקחת את אלוני תחת חסותה ולהיות לה למנטורית, מצינת להב. היא יכלה ללמד אותה להתפשר במקומות שבהם אין בררה, ולהבחין בין הרגעים והמקומות שבהם נכון להרים קול לבין אלה שבהם עדיף לשמור על שתיקה. במקביל, אילו יכלה אלוני להשתלח פחות בגולדה וללעוג לה פחות על בורותה, היא הייתה יכולה ללמוד הרבה מנסיונה העשיר. אולי היא הייתה יכולה ללמוד כיצד לנהוג כדי לא

57 שם, בעמ' 244.

58 שם, בעמ' 228–235.

59 שם, בעמ' 231.

60 שם, בעמ' 233.

61 שם, בעמ' 235.

לאבד את מפלגתה ליוסי שריד, אשר ברבות הימים דחק אותה הצידה וירש את מקומה. למרבה הצער, שתי הנשים לא ידעו לגלות סולידריות, ושתייהן סיימו את הקריירות הפוליטיות שלהן בשברון-לב. להב קובעת שהעדר האחוזה הנשית פגע מאוד במאבק הישראלי להשגת שוויון מגדרי.

ג. סיכום

הסעיפים הקודמים הדגימו כיצד ספרה של להב מציג שלוש תקופות בחייה של גולדה באמצעות זיזיה זה בזה של שלושה צירים למעין צמה טקסטואלית: ציר אחד מתאר את הפטריארכיה שבתוכה חיה גולדה ופעלה; ציר שני מפרט את הפגיעות שהפטריארכיה הסבה לגולדה ואת ההגבלות שהיא השיתה עליה; והציר השלישי מתאר את בחירותיה של גולדה והתנהלותה בהקשרים מגדריים, ומציגן כפועל יוצא מהמציאות הפטריארכלית ומתכתיביה הפוגעניים.

בצעירותה היה אביה של גולדה הפטריארך שהכתיב את התנהלות המשפחה, אף שאמה היא שפרנסה את המשפחה בעזרת הבנות. הוריה לא ייחסו חשיבות להשכלתן של בנות, וגידלו אותן לשמש רעיות מסורתיות. במקביל, החוק האמריקאי מנע אז נשים מלעבוד כמורות לאחר שנישאו. מציאות זו חנכה את גולדה להבין את סדר הדברים ואת מקומה בתוכו. היא מנעה ממנה את ההשכלה שביקשה לרכוש ואת החופש שהיא השתוקקה לו. תגובתה הייתה כפולת פנים: היא ברחה מבית הוריה, עבדה כדי להיות עצמאית, הצטרפה לתנועה הציונית שהלהיבה אותה, ובחרה לעצמה – בניגוד לרצון הוריה – בן-זוג שייתן לה חופש ותמיכה; במקביל היא למדה לא להתנגח במערכת ולא לנסות לשנותה, אלא לתמרן ולהתקדם בתוכה, תוך הסכמה לפשרות ולוויתורים. היא למדה להשתמש בנשיותה כדי לקנות את ליבם של גברים ולהשיג את הסכמתם לדברים שהיו חשובים לה.

אסטרטגיה זו באה לידי ביטוי מובהק כאשר גולדה נתקלה בפטריארכיה המגבילה של קיבוץ מרחביה, שבו ביקשה להיקלט. הרוב הגברי של הקיבוץ לא העריך חברות של נשים בקבוצה, לא אפשר לנשים להשתלב בעבודות המקצועיות, ודחק אותן – למרות מחאתן – לעבודות מטבח וניקיון. גישה פטריארכלית זו גרמה לדחיית בקשתה של גולדה להצטרף לקיבוץ. כדי לשנות את ההחלטה ולהשיג את מבוקשה, תמכה גולדה בעמדת הגברים ביחס לתפקידי המגדר וביצעה את עבודות המטבח באהבה ובהצטיינות, תוך שהיא מקפידה להיראות מצודדת ולהתייחד עם הגברים. כתוצאה מכך היא לא רק התקבלה לקיבוץ, אלא נבחרה למזכירות, נשלחה לקורס מקצועי ואף נבחרה להיות נציגת הקיבוץ בכינוס של ההסתדרות.

בהמשך, הגברים שעמדו בראש תנועת העבודה (רמז ובן-גוריון) לא הציעו לגולדה תפקידים רציניים, שנשמרו לגברים בלבד. חלף זאת הם הציעו לה תפקידים שנועדו לחזק את שליטתם בתנועת הנשים ולהסיט משאבים אליהם. גולדה קיבלה עליה את שליחותם ומילאה את רצונם. כתגמול על שירותיה לפטריארכיה היא תוגמלה בתפקידים מחוץ לגטו הוורוד, ואף זכתה להיות שרה יחידה בממשלת ישראל. הבגידה באינטרסים של קבוצת הנשים קנתה לגולדה מעמד של "גבר של כבוד" בתנועת העבודה הישראלית.

כאשר גולדה נבחרה לעמוד בראש המפלגה ובראש הממשלה, הציבור הישראלי וחברי המפלגה לא גילו עניין ממשי בשוויון מגדרי; היא לא נבחרה בזכות היותה אישה או מתוך הכרה בכך, אלא למרות היותה אישה. היא נבחרה בזכות ותק וניסיון, והמפלגה סמכה עליה – בשתיקה – שמינה לא יבוא לידי ביטוי, כלומר, שהיא תנהיג כמו גבר. סטראוטיפים מיזוגניים נפוצים הכתיבו לה, מצד אחד, להתעלות על נשיותה ולהיות "גבר גבר", ובר-בזמן לא להיות "אישה-גבר" דומיננטית מדי ומסרסת גברים. בתגובה הפגינה גולדה תוקפנות וניציות כיאה ל"גבר גבר", אך גם הקפידה לשדר נשיות מסורתית ולהקטין את דמותה, כדי לא להיראות כאישה פאלית מסרסת. כמו גבר, היא הקימה ממשלה גברית לחלוטין, לא קידמה נשים, וכדי לשמר את הקואליציה שלה קיבלה החלטות שחזקו את אחיזת הרבנות, אף שהיא גוף פטריארכלי שהתנהלותו אינה שוויונית. כאשר חברת הכנסת שולמית אלוני ניסתה להעלות על סדר-היום סוגיות פמיניסטיות, סילקה אותה גולדה מן הרשימה לכנסת, כפי שבן-גוריון עשה קודם לכן לעדה פישמן מימון.

מבנה הצמה, המאפיין את בניית הנרטיב של כל אחת מן התקופות הללו, מציג את גולדה הן כקורבן של הפטריארכיה והן כסובייקט שבוחר ומחליט. המבנה המשולש מאפשר לבנות נרטיב שבו הקורבנות המגדרית אינה שוללת את מעמדה של גולדה כסוכנת, אף שקבלת ההחלטות שלה לעולם אינה מוצגת כחופשית מאילוצים פטריארכליים מגבילים. כך, מבנה זה מאפשר להכיר במהלכים שבהם בגדה גולדה בציבור הנשים וגרמה נזק לנשות ישראל, אך גם להבין מה היו האילוצים המגדריים המפלים והדכאניים שבמסגרתם התקבלו החלטותיה. עוד מאפשר המבנה לראות כיצד בראשית דרכה היו האילוצים מוחשיים ודומיננטיים, ומרחב התמרון של גולדה היה צר. ככל שבחירותיה קנו לה הצלחה, מעמד וכוח, נהיו האילוצים הפטריארכליים בוטים פחות, וחופש התמרון שלה גדל לאין שיעור. אולם בשלב זה כבר הפנימה גולדה את הפטריארכיה ואילווציה, והגבילה את עצמה. היא לא קידמה נשים ולא הגנה על האינטרסים הקבוצתיים שלהן. את מעמדה הייחודי כאישה היחידה בחדרים שבהם מתקבלות החלטות היא ניסתה לשמר על-ידי הכשלה והרחקה של נשים אחרות שניסו להשתלב בצמרת הגברית. הצלחתה האישית באה על-חשבון כלל הנשים.

ד. סיום: בימים ההם, בזמן הזה

קשה להתפעל מדפוס הפעולה המגדרי של גולדה העולה מדפי הביוגרפיה הפמיניסטית שלה. זהו דפוס של השתלבות במערכות הפטריארכליות ללא ניסיון לשנותן; של הרחקה עצמית מנשים ומצורכיהן, כדי לא לספוג את הזלזול וההקטנה השמורים להן; של הפגנת נאמנות – עד כדי התבטלות – כלפי גברים חזקים בראש המערכות הפטריארכליות; של קבלה צייתנית של תכתיביהם, ושל התקדמות על-ידי התפשרות בלתי-פוסקת וקבלת שכר על שירות לא-ביקורתי. באותו זמן קשה לא להתרשם שדרך פעולה אחרת לא הייתה מאפשרת לגולדה להיכנס אל המערכות החברתיות והפוליטיות, להשתלב בהן ולהתקדם בתוכן עד לצמרת. הביוגרפיה הפמיניסטית ממחישה כיצד המבנה הפטריארכלי מנציח את עצמו בהבטיחו שרק אישה המאמצת את דפוס הפעולה של גולדה תצליח להשתלב בו ולטפס לצמרת. כלומר, רק אישה שמוותרת על הכרה בדיכוי המגדרי ועל דרישה לשנותו

עשויה לזכות להשתלב במערכת. מכיוון שכך, ייתכן שאין משמעות או ערך מגדריים להשתלבותה: היא אינה מערערת על המבנה הפטריארכלי, אינה מאיימת עליו ואינה פותחת פתח לשינוי. יתרה מזו, היא משמשת לפטריארכיה הוכחה לכך שנשים אינן מודרות או מופלות. מלכוד 22.

הביוגרפיה הפמיניסטית שלהב כתבה מתעקשת להשאיר את קוראיה עם המורכבות המתסכלת הזו, ומסכלת את הכמיהה לדון את גולדה באופן חד וחלק לשבט או לחסד. זוהי עמדה חשובה בימים של קיטוב, הקצנה והשטחה; אפשר לטעון שהיא מגלמת גישה פמיניסטית המקדמת אינטגרציה ואמפתיה על-פני הכרעה ושיפוטיות.

במקום לעורר הזדהות והערצה או לחלופין האשמה וכעס, הביוגרפיה מותירה את הקוראת בעיקר עם תחושות של עצב מזה וצער מזה: עצב על הבחירות האכזריות שבפניהן ניצבה גולדה ושבטוכן היא נאלצה לתמרן; וצער על ההחמצה של חיים עשירים ומלאים יותר שהיא יכלה לחיות ושל התרומה שהיא יכלה להרים לקידום מעמדן של נשים בישראל. אך העצב והצער אינם מתייחסים רק לאישה גולדה, שנולדה בסוף המאה התשע-עשרה. בכל מהלך הקריאות בביוגרפיה צפו ועלו בזכרונן סיפוריהן של נשים ישראליות אחרות שניסו להשתלב בזירה הפוליטית ובהנהגת המדינה שנים רבות אחרי שגולדה ירדה מן הבמה.⁶² שמעתי מפיהן ומן הסובבים אותן שכדי להוכיח את רצינותן הן נדרשו להרחיק את עצמן מענייני נשים ולא להיחשב מזוהות עימם. מי שהיו פמיניסטיות פעילות ומוכרות לפני כניסתן לפוליטיקה (למשל, בשדה התקשורת) הוזהרו, במפורש ובמשמע, לעבור לעסוק בנושאים חשובים, לא נשיים, שאם לא כן לעולם לא יתייחסו אליהן ברצינות. מי שהקפידו להנכיח את המגדר – למשל, כפי שעשתה חברת הכנסת מרב מיכאלי כאשר דיברה בלשון אישה – הקפידו עליהן ביקורת, לעג וזעם. וכל האמור לגבי נשים בזירה הפוליטית נכון גם לגבי נשים באקדמיה, בכלכלה, בתעשייה וברוב ענפי המשק.

הרבה השתנה בישראל מן הימים שבהם נאלצה גולדה להפגין נאמנות בלתי-מסויגת לבן-גוריון ולרמז ולהפנים את הקוד הפטריארכלי. אבל הרבה מאוד לא השתנה. גם כיום חברות כנסת ושרות רבות מתקדמות (רק) בזכות הפגנת נאמנות מוחלטת לראשי מפלגותיהן ובזכות גילום הפטריארכיה. בכנסת ישראל יש עדיין מפלגות שאינן מאפשרות לנשים להיבחר לשורותיהן, והחוק הישראלי מתיר זאת.

ומה באשר לעתיד? על-פני עמוד אחד של הספר הרשתה לעצמה פנינה להב לפנטז איך היה העולם יכול להיראות אילו השכילו גולדה ושולמית אלוני לאחד כוחות. גולדה יכלה לטפח את אלוני, ואלוני הייתה יכולה להפיק לקחים רבים מנסיונה העשיר של גולדה, ולפתח כלים שיאפשרו לה להתקדם ולשרוד את האנטגוניזם שחוותה עקב מחויבותה לשינוי הפטריארכיה. גולדה ואלוני לא עשו זאת. אבל אנחנו עדיין יכולות. הביוגרפיה הפמיניסטית של גולדה יכולה לשמש לנו מורת-דרך.

62 ספר פוקח-עיניים ומטלטל בהקשר זה הוא ספרה של מרשה פרידמן **גולה בארץ המוכתחת** (מירי קרסין מתרגמת 1991), המתעד את חוויותיה של חברת כנסת פמיניסטית בשנות השבעים של המאה העשרים.